ԽՈՍՔ ՀԻՇԱՏԱԿԻ

ՆՈՐԱՅՐ ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ. ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայագիտությունը կորցրեց իր տաղանդավոր մշակներից մեկին՝ ականավոր պատմաբան, պատմական գիտությունների դոկտոր Նորայր Սարուխանյանին:

Նորայր Բագրատի Սարուխանյանը ծնվել է 1935 թ. մայիսի 1-ին, Գորիսի շրջանի Տեղ գյուղում: 1953-1958 թթ. բարձրագույն կրթություն է ստացել Երևանի պետական համալսարանում՝ ավարտելով պատմության ֆակուլտետը: 1961-1963 թթ. ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր Ռադիոհեռուստապետկոմի պրոպագանդի խմբագրությունում վարել է ավագ խմբագրի պաշտոնը, ապա ընդունվել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտուրա: 1968 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման պրոբլեմը մինչհեղափոխական հայ պատմագրության մեջ» թեմայով: Նրա տարաբնույթ պատմագիտական հետազոտությունների մեջ այդուհետև առանձնահատուկ որակ պետք է կազմեր պատմագրությունը՝ նախընտրելի նրա գիտահետազոտական խառնվածքին: Պատմության ինստիտուտում ի հայտ բերելով իր գիտական նախասիրությունները և աշխատելով նախ որպես կրտսեր, ապա ավագ գիտաշխատող՝ այնուհետև մեկ և կես տասնամյակ, 1970 թ. սկսած, Ն. Սարուխանյանը եղել է հանրապետության կենտրոնական՝ «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ ապահովելով դրա հրապարակումների մասնագիտական հիմնավորվածությունը: 1986-1991 թթ., ԽՍՀՄ գոյության վերջին շրջանում, իր բացառիկ քաղաքացիական բծախնդրությամբ և անբասիր կենսակերպով վարել է «Հայգիրք» հանրապետական վարչության տնօրենի պաշտոնը, որից հետո ընդմիշտ վերադարձել է գիտություն: 1991-1997 թթ. աշ-

խատել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության և տնտեսագիտության բաժանմունքում, որպես գիտական քարտուղար: 1998 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և պատմության մեջ» վերտառությամբ:

Իր առաջին աշխատությունից սկսած՝ Ն. Սարուխանյանը մեր ժողովրդի պատմության ընթացքը հետազոտել է հասարակական-քաղաքական մտքի և դրա ներկայացուցիչների գործունեության պատմագրական չափանիշներով: Դա նրան հնարավորություն է տվել անկաշկանդ դրսևորել սեփական քննադատական հայեցվածքը, անաչառ հայտնել իր վերաբերմունքը պատմության մեջ խոր հետք թողած մտավորականության, հասարակական-քաղաքական միջավայրի մասին: Նրա առաջին մենագրությունը՝ առավել հղկված և հիմնավոր, իր ատենախոսության թեմայի հետագա մշակումն էր համանուն վերնագրով, որ լույս տեսավ 1971 թ.: Ն. Սարուխանյանը բարձր է գնահատել հայ հասարակական գործիչների դրական վերաբերմունքը Ռուսաստանին Արևելյան Հայաստանի միացման իրադարձության նկատմամբ՝ այն դիտարկելով ազգահավաքման և քաղաքակրթական նոր փուլի անցնելու տեսանկյունից: Հեղինակն իր հետազոտությունը և դրանից բխող եզրակացությունները կառուցել է Ն. Աշտարակեցու, Մ. Թաղիադյանի, Խ. Աբովյանի, Գ. Պատկանյանի, Ստ. Նազարյանցի, Մ. Նալբանդյանի, Գր. Արծրունու, Մ. Մամուրյանի և այլ գործիչների մոտեցումների ու հայացքների հանգամանալի վերլուծությամբ: Այս աշխատության մեջ Ն. Սարուխանյանը կարողացել է հաղթահարել ժամանակի պարտադրիչ և քարոզչական նշանախեցերը՝ բացահայտելով այն ճշմարտությունը, որ Ռուսաստանին Արևելյան Հայաստանի միացման իրողությունը նշանակելու էր, միաժամանակ, հայ մտավոր գործիչների քաղաքական ակնկալիքների ձախողում, երբ Հայաստանի այս հատվածը, փաստորեն, հայտնվեց գաղութատիրական կայսրության կազմում՝ սրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Գաղափարախոսական տեսակետից այսօր կաղապարային ճշմարտության անդրադարձ կարող է թվալ Ն. Սարուխանյանի հաջորդ՝ «Ստեփան Շահումյանի պատմագիտական հայացքները» (Ե., 1979) աշխատությունը: Հեղինակին, սակայն, նյութը տրվել է յուրովի, երբ նա ի հայտ է բերում Ստ. Շահումյան հրապարակախոսի ու պատմության տեսաբանի հետաքրքրությունների շատ ավելի լայն շրջանակներ: Ն. Սարուխանյանը ուշագրավ շերտեր է լուսաբանում Ստ. Շահումյանի մարքսյան մտահայեցության մեջ՝ հատկապես հասարակական զարգացման գործընթացներում պատմական անհատի դերի ու նշանակության լայնախոհ ըմբռնման տեսանկյունից:

Իր հաջորդ՝ «Լեոն և Հայկական հարցը» աշխատության մեջ Ն. Սարուխանյանը հիմնավոր և ջրբաժան գիծ է անցկացնում այս խոշոր պատմաբանի նախախորհրդային և խորհրդային շրջանների միջև: Պատմաքննական հայեցվածքով նա գնահատական խոսք է ասում Լեոյի մտայնության մեջ բեկումնային փոփոխությունների մասին, այն, որ խորհրդային շրջանում, ի հակադրություն իր երբեմնի պատմահայեցողության, Լեոն վերանայեց ազատագրական պայքարի, ռուսական կողմնորոշման դրսևորումներն ու առանձնահատկությունները՝ հակվելով դեպի «սուբյեկտիվիստական պատմահայեցողություն»: Կարելի է ասել, որ Լեոյի հայացքների այս մետամորֆոզի գնահատմամբ Ն. Սարուխանյանը կանխում էր վերահաս անցումային շրջանում վերստին ոգի առած՝ Լեոյի վերջին մոտեցումների ծլարձակման նշանները հասարակական-քաղաքական մտայնության մեջ, երբ փորձեր էին արվում հախուռն զանգվածի մեջ թաղելու ազատագրական պայքարի փաստերը և նրա գործիչների առաջավոր մտայնությունը: Կարելի է կարծել նաև, որ բացասման այս մտայնությունը հետագայում ևս ի հայտ կգա հասարակական-քաղաքական մտքի մակարդակում, որչափով այս բանավեճը դեռևս չի սպառել երկուստեք միմյանց հերքող փաստարկներն ու մտադրույթները, և այս տեսակետից Ն. Սարուխանյանի աշխատությունը այսօր ևս պահպանում է իր հրատապ նշանակությունը՝ դուրս գալով սոսկ պատմագրական շրջանակներից:

Ն. Սարուխանյանի գիտական գործունեությունը տպավորիչ երանգներով է հարստացնում նրա «Ալեքսեյ Ջիվելեգովը որպես պատմաբան և Հայկական հարցը» (Ե., 2008) աշխատությունը: Այս դեպքում խոսքը վերաբերում է միջազգային չափանիշներով բնութագրվող մի գիտնականի, որի հետազոտությունները մեզանում քիչ են ուսումնասիրված և որոնց պատմագիտական մտածված գնահատականն ենք տեսնում Ն. Սարուխանյանի այս աշխատության էջերում: Այստեղ ընթերցողին է ներկայացվում վերածննդի շրջանի և Արևմտյան Եվրոպայի երկրների պատմության անդաստանում Ա. Ջիվելեգովի ուսումնասիրությունների համոզիչ նկարագիրը, հայտնի փաստերն ու իրողությունները հայեցակարգային նոր բովանդակավորմամբ լուսաբանելու նրա ինքնատիպությունը: Ն. Սարուխանյանը վերհանել է նրա գիտական նվաճումներին հատուկ՝ միջնադարյան Եվրոպայում տարածված գաղափարախոսությունների և հումանիզմի հակադրության լուսաբանումը՝ այս վերջինի բարոյագեղագիտական սկզբունքների լայնահուն մեկնաբանությամբ: Գրքում շատ ուշագրավ էջեր կան քաղաքականության մարզում հանրահայտ մի դեմքի՝ Մաքիավելիի նոր, ոչ ճիզվիտա-

կան կերպարի ջիվելեգովյան վերախմբագրման շուրջ, որոնք վերաբերում են այդ գործչի հանրապետական հայացքների հիմքում ընկած քաղաքացիական ազատությունների ողջամիտ ընկալմանը: Ն. Սարուխանյանն ամբողջացնում է Ա. Ջիվելեգովի բացառիկ դերակատարությունը Հայկական հարցի արդարացի հանգուցալուծման և հայանպաստ քարոզչության կազմակերպման ուղղությամբ, որի ընթացքում նա հենվում էր Ռուսաստանի ազնիվ մտավորական ներուժի վրա:

Ն. Սարուխանյանի պատմագրական ուսումնասիրությունների մեջ առանձին նվիրական անկյուն է զբաղեցնում հայ պատմագիտական մտքի վերջին կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Աշոտ Հովհաննիսյանի գիտական աշխատությունների գնահատականը: Իր ուսուցչի կերպարին նա նախ անդրադարձավ առավել քան հրապարակախոսական անկեղծ խոսքով՝ «Մտորումներ և հուշեր ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի մասին» (Ե., 2012) աշխատությամբ: Անմիջական ու շիտակ գրչով և միաժամանակ՝ առանց չափազանցումների, Ն. Սարուխանյանն այստեղ հիմնականում նկարագծում է Ա. Հովհաննիսյան պատմաբանի վիթխարի անհատականությունը, որ շռայլորեն դրսևորվեց անգամ նրա՝ հալածանքների ու բռնությունների աղետալի իրականությունը ճաշակելուց հետո էլ: Գիտնականի կերպարն այստեղ առարկայական է դառնում հեղինակային հուշերով, որոնք վերհանում են Ա. Հովհաննիսյանի մարդկային նուրբ ներաշխարհը, հոգածությունը աշխատանքային միջավայրի և կրտսեր գործընկերների հանդեպ և, այնուհետև, ունեն ճանաչողական նշանակություն:

Իր մյուս՝ «Ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի պատմագիտական ժառանգությունը» (Ե., 2015) ուսումնասիրությամբ Ն. Սարուխանյանը ցույց է տալիս մեծ գիտնականի աշխատությունների շրջադարձային նշանակությունը հատկապես 1950-1960-ական թթ. պատմագիտական մտքի իմաստավորման տեսակետից: Ն. Սարուխանյանը հիմնավորում է, որ Ա. Հովհաննիսյանը պատմական նյութը մատուցել է աննախընթաց խոր լուսաբանությամբ՝ այն կապելով ազգային շրջանակներից դուրս եկող լայնարձակ հորիզոններին: Ի թիվս նրա վերհանած այլ հիմնախնդիրների, Ն. Սարուխանյանը պատճառաբանված ուշադրություն է դարձնում XIX դ. երկրորդ կեսի հայ հասարակական հոսանքների դասակարգմանը և բնութագրին, որի շրջանակում, առավել քան երբևէ, լավագույնս գնահատական է տրվել ժամանակի հայ մտավոր շարժմանն ու դրա առանձնահատկություններին: Ի պատիվ պատմագրողի, հարկ է նկատել, որ նա գերազանցապես հաղթա-

հարել է հասկանալի ակնածանքը ուսուցչի նկատմամբ՝ սեփական բնութագրերն ամրապնդելով սկզբունքային չափանիշներով:

Հայ նոր պատմագիտության փուլային զարգացման խնդիրների հետազոտությունը շարունակում էր զբաղեցնել Մ. Սարուխանյանին՝ մասնավորապես նրա վերջին աշխատություններից մեկում՝ «Հայ պատմագիտությունը XIX դարում և XX դարասկզբին» (Ե., 2013) վերնագրով: Աշխատությունն ընդգրկում է մեր իրականության մեջ պատմական գիտության լինելության նախադրյալներից մինչև առաջատար մտքի վերածվելու շարունակական ընթացքը՝ արդեն XX դ. սկզբին իր դրսևորած հասուն մտայնությամբ: Հեղինակը կատարել է մտավոր պատկառելի աշխատանք՝ պատմագիտական մտքի վերընթաց շարժումը հետազոտելու ասպարեզում, ամենայն բծախնդրությամբ գնահատելով մեկ տասնյակից ավելի պատմաբանների (Մ. Էմին, Ք. Պատկանյան, Ստ. Պալասանյան, Ալ. Երիցյան, Ղ. Ալիշան, Մ. Օրմանյան, Ն. Ադոնց, Լեո և ուրիշներ) մնայուն ներկայությունն այդ բնագավառում: Աշխատությունը աչքի է ընկնում իր հետևողական քննական մեթոդով, այլև հիմնավորված քննադատական վերաբերմունքով, հատկապես պատմագիտական նվաճումների կողքին ցուցադրելով ժամանակի տիրահաճ, ինչպես և պահպանողական կաղապարներում ամփոփված մտավոր արդյունքներն այս բնագավառում: Այս վերջինը Ն. Սարուխանյանը կարևորում է այն եզրակացությամբ, որ պատմագիտական նոր միտքը իր ուղին հարթում էր դժվարությունների ու հակասությունների, անփույթ և ստեպ անզգա ու հեղձուցիչ հասարակական միջավայրում:

Ժամանակային կտրվածքով վերոհիշյալ աշխատության շարունակությունն է Ն. Սարուխանյանի «Խորհրդային պատմագիտությունը 1920-1930-ական թվականներին» (Ե., 2016) գիրքը, որտեղ նա քննարկում է պատմագիտական մտքի բնույթն ու ուղղվածությունը, ինչպես և որակապես նախորդներից կտրուկ տարբերվող դրսևորումները գաղափարախոսական ու հասարակական նոր պայմաններում: Այստեղ նա վերհանել է պատմաբանների ավագ և խորհրդային սերունդների ընդհանրություններն ու, միաժամանակ, ակնհայտորեն տարբերվող մտայնությունները՝ գիտության մեջ թանձրացող քաղաքականության պայմաններում, երբ լավագույն արժեքների կողքին ծլարձակում էր պատմագիտական հավակնություններով լեցուն պատմահրապարակախոսությունը՝ իր քարոզչական ծայրահեղություններով:

Այս աշխատությունը վերջինն էր լինելու Ն. Սարուխանյանի հետազոտություններում, բայց և ընդամենը սկիզբն այն շարունակության, որ կար իր անսպառ մտորումներում՝ նորագույն ժամանակների հայ պատմագիտության

ընթացքի ու նկարագրի վերաբերյալ: Չհասցրեց դժբախտաբար՝ հակառակ իր կենսասիրության և զարմանք հարուցող աշխատասիրության: Իսկ այն, ինչ հասցրեց անել, արեց միայն ինքը մեր պատմագիտության մեջ, որը նրան արդեն անվիճելիորեն առաջատար տեղ է ապահովել հայ պատմագրական գիտության ասպարեզում:

ԽԱՌԱՏՅԱՆ Ա.Ա.
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի բազմամյա հեղինակ և բարեկամ Ն. Սարուխանյանը ճշմարիտ մտավորական էր և իսկական քաղաքացի: Սկզբունքայնությունը Ն. Սարուխանյանի՝ անհատի և գիտնականի, բարոյականության չափանիշն էր, որին նա չդավաճանեց ողջ կյանքում:

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդես